

Я.Р. Дашкевич

*Інститут української археографії та джерелознавства
імені Михайла Грушевського НАН України (Львів)*

ОМЕЛЯН ПРИЦАК: ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ – ТВОРЧІСТЬ І ЖИТТЯ¹

Для Омеляна Прицака ще в молодому віці поняття «життя і творчість» перетворилися у синоніми. І так було всюди, куди б не закинула його складна і справді покручена доля, щоб утворити з нього українського вченого світового рівня.

Перші роки життя, юнацькі роки були насичені перешкодами та він уже у другому десятиріччі своїх днів визначив мету, до якої йшов уперто і безкомпромісно: наука, наука, наука в ім'я України – і цим шляхом він дійшов до свого 80-річчя та поза нього.

О.Прицак народився в Україні в містечку Лука (тепер село Озерне) біля Самбора на Львівщині 14 травня 1919 р. Батько Осип, інженер, востаннє побачив сина коли йому було два тижні. Він був в Українській Галицькій Армії, куди пішов, щоб боронити Західноукраїнську Народну Республіку. Осип Прицак помер як полонений у польському таборі біля Берестя. Майно Прицаків окупанти конфіскували, а мати Емілія переїхала до Тернополя у 1920 р., одружившись вдруге з Павлом Сарамагою, також учасником українських визвольних змагань. Омелян був дуже здібною дитиною – вже на четвертому році життя почав читати і писати. Політичний режим, запроваджений у Західній Україні, був важким. Тому, коли в 1928 р. він вступав до польської гімназії в Тернополі, він прийшов туди з фальшивою метрикою народження – ніби народився 7 квітня 1918 р., тобто ще до проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, а також тому, що для гімназії ще був замолодий. Омелян був єдиним українцем у гімназії, йому було нелегко. На дванадцятому році життя він відчув себе свідомим українцем, почав читати М.Грушевського. Сходознавством почав захоплюватися вже тоді – його викладачем був Францішек Махальський (пізніше провідний іраніст у Польщі). Під його патронуванням Омелян два роки вивчав – поза гімназією – перську мову.

Його здібності до вивчення східних мов проявилися ще яскравіше у Львівському університеті (після закінчення гімназії у 1936 р.). В університеті (роки навчання 1936-1939, формально до квітня 1940 р.) діяв солідний сходознавчий центр. Його професорами були такі величини, як Володимир Котвіч, Мугаммед С. Агабекзаде і Тадей Левицький. Студентом Омелян вивчав перш за все турецьку (а також інші алтайські мови), іранські та семітські мови. Пізніше пішли угро-фінські, китайська. По історичній лінії – минуле Середньої Азії та України-Русі.

Почав друкуватися у 18-літньому віці, від 1937 р. Це були статті про гетьмана Івана Мазепу, про гетьмана Павла Скоропадського, з історії церкви, історії Карпатської України. Поволі починає переважати сходознавча тематика: українсько-арабські взаємини в середні віки (1938), карта Ідрісі (1939), похід Марвана ібн Мухаммеда в Україну 735 р. (1939). У рукописі залишилася студія про Абу ал Сріду.

Молодий дослідник з'являється на засіданнях Історичної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, бере участь у семінарі з історії України, яким керував голова комісії Іван Крип'якевич.

Після захоплення Західної України комуністичною Росією (під виглядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік) у вересні 1939 р., О.Прицак став (у 1940 р.) молодшим науковим співробітником і вченим секретарем Інституту історії України Академії наук у Львові, а незабаром і аспірантом всесвітньо відомого українського сходознавця Агатангела Кримського. Та це тривало недовго. У цьому ж 1940 р. його мобілізували до Червоної армії і він проходив службу в Башкирії (одинадцять місяців). Час, проведений у Башкирії минув для О.Прицака не даремно. Він вивчає башкирську, завдяки товаришам-солдатам знайомиться з казахською, киргизькою мовами. Пізніше фронт, німецький полон, утеча з полону – і О.Прицак знову у Львові.

¹ Була вперше виголошена як доповідь на II-й Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Омеляна Прицака, що відбулась 21-22 травня 2009 р. в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» – *редколегія*.

У Львові він працює в Музеї Наукового товариства ім. Т.Шевченка, що існувало напівлегально під німецькою окупацією. У лютому 1943 р. О.Пріцак був одним з ініціаторів дискусії про початки формування української нації, що проходила в такій майже замаскованій маленькій кімнаті Літературно-мистецького клубу. Саме там, 23 лютого 1943 р., я вперше побачив Омеляна, стрункого круглолицього юнака у великих окулярах. Німецька влада довідалася про цю дискусію та її заборонила.

Поволі зі сходу наближався фронт. У цьому ж 1943 р. О. Пріцак як *Ostarbeiter* виїздить до Німеччини. Українські установи в Берліні допомагають йому вступити до університету, де він стає студентом іраніста й ісламознавця Ганса-Гайнріха Шедера і арабіста Ріхарда Гартмана. У Берлінському університеті він перебував до 1945 р. і пережив у німецькій столиці всі жахи бомбардувань. Спроба влаштуватися на навчання у Швейцарії, в Женеві (туди він пробрався нелегально в 1945 р.) не вдалася. Знову Берлін, а в 1946 р. вже Геттінгенський університет – там Юліус фон Фаркаш. Талановитий студент стає відомим у німецькому сходознавчому середовищі – він може вважати себе учнем та більше як учнем таких відомих вчених, як тюркологи Аннемарі фон Габен, Гельмут Шель. У 1946 р. О. Пріцак закінчує студії в Геттінгені, у 1948 р. він із спеціалізацією в ділянках тюркології, іраністики, славістики, ісламознавства. 1951 р. – рік габілітації: доцент алтайської філології й історії Центральної Азії у Геттінгені. Уже тоді почав проявлятися його великий талант організатора наукових установ і наукових видань, які на повну силу проявився пізніше в Гамбурзі, Сіетлі та в Кембриджі, Масс. (Гарварді), врешті в Києві, а в сходознавчому плані – вивчення давніх турецьких і уйгурських текстів, монгольської і тунгуської мов.

У Гамбурзі від 1952 р., спершу доцент, а в 1957–1961 рр. професор. І не лише викладацька і наукова праця. Він – один з організаторів міжнародного *Societas Uralo-Altica* (Урало-алтайське товариство), заснованого в 1951-1952 рр., перший генеральний секретар у ньому, президент товариства в 1951 – 1952 рр. Головний редактор органу товариства «*Ural-Altische Jahrbücher*» («Урало-алтайський щорічник») у 1954-1966 рр. Видавець серій «*Ural-Altische Bibliothek*» («Урало-алтайська бібліотека»), «*Slavo-orientalia*», співредактор журналів «*Central Asiatic Journal*» («Центрально-азійський журнал»), «*Göttinger Asiatische Forschungen*» («Геттінгенські азійські дослідження»), серії «*Uralic and Altaic Studies*» («Уральські та алтайські студії», яку видавав Університет Індіана (США). Разом із відомим монголістом Вальтером Гайссінгом започаткував Перманентну міжнародну конференцію алтаїстів (РІАС) у 1958 р., яка щорічно відбувається досі. Одночасно росте науковий доробок О. Пріцака – тепер переважно з лінгвістики: історична граматики алтайських мов, компаративістичні студії мов гунів, протоболгарів, чувашів. Кінчається західноєвропейський період життя – його запрошують до США.

Від 1961 р. О.Пріцак – професор тюркології в університеті в Сіетлі, а від 1964 р. професор загального мовознавства і тюркології в Гарвардському університеті, від 1968 р. також викладає українознавчі дисципліни, організує українські студії. Був повний енергії і в українському середовищі Гарварду «заробив» за це прізвисько «Торнадо». І далі творить та організує, організує, організує...

1968 р. – Комітет українських студій, його голова О. Пріцак. Після того, як йому вдалося подолати великі фінансові труднощі (він, як розповідав мені сам, купив собі сомбре-ро і поїхав по багатших українцях у Каліфорнії, збираючи гроші) заснував у 1973 р. Гарвардський український дослідний інститут та українські кафедри у Гарвардському університеті, забезпечивши їм існування відповідними фондами, директором інституту був до 1989 р., коли важка хвороба і операція на серці примусили піти на пенсію. Та понад 25 років у Гарварді були дуже насичені. Поруч з алтаїстикою та десятками праць з цієї ділянки рівновартими стають дослідження з історії України-Русі.

А в організаційній і видавничій сферах ще: постійний Комітет для середньоазійських і алтайських студій (О.Пріцак – перший його голова), поруч з Ігорем Шевченком – головний редактор «*Harvard Ukrainian Studies*» («Гарвардські українські студії») від 1977 р. Міжнародна асоціація для дослідження джерел з історії України та країн Чорномор'я XV-XVIII ст. (О. Пріцак її голова від 1981 р.), що вже в «український час» ученого трансформувалася і розпочала видавничу діяльність, Міжнародна асоціація українців, яка після проголошення незалежності України поширила свою діяльність на рідні землі, багатотомна «Бібліотека давньої української літератури» і т. ін.

Діяльність О.Пріцака здобуває міжнародне визнання. Академії наук багатьох країн світу обирають його своїм дійсним членом (дійсним членом НТШ він став уже раніше, а до кінця його життя академії стало 25), звання почесного доктора багатьох університетів. Він удостоївся близько 50-ти орденів і медалей.

Незалежність України відкрила перед О.Пріцаком нові перспективи. Запрошення приїхати в Україну, зокрема, для організації Інституту сходознавства в системі Академії наук України він отримав з виходом на пенсію в Гарварді (1989 р.) Це була для нього справжня велика радість. Первісний план такого всеоб'ємного Інституту сходознавства О.Пріцак мені показав, і тут відразу виникли великі труднощі (у т.ч. брак підготовлених співробітників. Москва майже півстоліття робила все для того, щоб сходознавства в Україні не було, цілий ряд сходознавців мусив, у кращому випадку, виїхати поза межі України. Інших, навіть світової слави, наприклад, А.Кримського, нищили в казематах і таборах НКВС. Треба було починати все заново, майже на порожньому місці. У 1991 р. Інститут сходознавства (тепер імені А.Кримського), було створено, і праця почалася. Не-обхідно підкреслити, що О.Пріцак у Києві здобув зрозуміння. У 1990 р. його обрали дійсним членом академії, у 1993 р. його нагородили Почесною відзнакою президента, того ж року він став лауреатом державної премії України. Вдалося відновити деякі давніші проекти, хоча б видання «Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries» («Студії османських документів, що стосуються України та чорноморських країн»), відновити ліквідований радянською владою журнал «Східний світ», взяти активну участь у створенні серії «Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії» та інше. Наснага «Торнадо» діяла далі.

Поганий стан здоров'я змусив О. Пріцака відмовитися від керівництва Інститутом та повернутися на лікування до США, 30 травня 2006 р., у Веллеслі недалеко від Кембриджу, Масс. його не стало.

Ще кілька речень про наші особисті зв'язки. Як я вже згадував, у 1943 р. у Львові я побачив Омеляна вперше. У 1963 р., сім років після мого повернення з ув'язнення, ми почали листуватися – він був тоді в Гамбурзі. Листувалися на наукові теми досить інтенсивно, наскільки це було можливим при хронічному перевантаженні. Ці листи в мене збереглися, і я готую їх до публікації. У 1959 р. він отримав у Варшаві (де мешкав у проф. Едварда Триярського, мого приятеля) візу і приїхав до Львова, нібито на запрошення проф. І.Крип'якевича. Це виявилось провокацією органів, а запрошення фальшивим. Його хотіли намовити залишитися в СРСР. Ми дуже боялися, що його силою затримують і не випустять назад. Він востаннє бачився з матір'ю Емілією, яку я потім, на прохання Омеляна, відвідував на окраїні Тернополя (вона мешкала в маленькій бідній сільській хатині) та в Дрогобичі. У 1964 р., отримавши від нього пакет з відбитками його праць, я опублікував у Києві, в журналі «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», огляд праць Омеляна. По суті, єдиний тоді об'єктивний огляд його досліджень – бо всі інші згадки в Москві та Києві зводилися до лайки та навішування йому ярликів антирадянця, націоналіста, норманіста...

Я почав співробітничати в редакціях ним «Ural-Altäische Jahrbücher», за що отримав сувору догану від начальства, бо в назві журналу згадувалися Урал і Алтай, розташовані на території СРСР – тому журнал кваліфікували як антирадянський), пізніше в «Harvard Ukrainian Studies». О.Пріцак робив спроби, щоб влаштувати мене на працю в Гарварді, в Сорбоні – та ніщо з цього не вийшло (Гарвард я побачив пізніше).

Омелян приїхав до Львова в липні 1989 р. – тоді вже атмосфера була іншою. Запахло незалежністю. Ми вперше зустрілися особисто. Після переїзду його до Києва потреба в листуванні відпала, ми часто зустрічалися в столиці. Листування відновилося знову після переїзду Омеляна назад до США.

Як дослідник, історик і мовознавець О. Пріцак був складною і навіть суперечливою особистістю. Його твердження та, зокрема історичні візії, викликали часом дуже різку критику, наукову та ненаукову полеміку. Але значною мірою якраз ця полеміка сприяла актуалізації дослідницьких проблем, що й треба вважати позитивним результатом.

О. Пріцак опрацював свій власний метод шляхів до наукового пізнання. У плані вивчення історії основний акцент він робив на безпосередньому вивченні джерел та індивідуальній, питомій для нього, їх інтерпретації та коректуванні. Він не визнавав авторитетів. Тому майже завжди не йшов проторованим шляхом, відкидаючи в принципі резуль-

тати давніших досліджень, часом стереотипні теорії та гіпотези. Він також, як правило, відмовлявся від вивчення археологічних джерел, вважаючи, що між ними та письмовими пам'ятками існує надто велика прірва, яка позбавляє достовірності археологічні твердження.

Зрозуміло, що таким чином він доходив нерідко парадоксальних висновків, що, однак, не позбавляло їх новизни та було поштовхом до дальших дискусій, в яких майже, як правило, О. Прицак відмовлявся брати участь. Це відповідало значною мірою аподактичності його характеру.

Гаряча полеміка вибухала кілька разів. Варто згадати деякі з них, що не минули безслідно для історичної та мовознавчої науки і залишать слід на дальші роки. «Die buldarische Fürstenliste und die sprache der Protobulgaren» («Болгарський перелік князів та мова простоболгарів», Візбаден, 1955), «Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century» («Хозарські гебрейські документи з X ст.», разом з Норманом Гольбом, Ітака, Лондон, 1982) – для прикладу. Справжню бурю викликала полеміка довкола гіпотези О. Прицака про початки Русі. Спершу брошура «The Origin of Rus'. An Inaugural Lecture. October 24, 1975» («Початок Русі. Інавгураційна лекція, 24 жовтня 1975», Кембридж, Масс., 1976; український переклад «Відкіль єсть пішла руська земля», журнал «Сучасність», Мюнхен, 1978), яка крім серйозних критичних відгуків західних та деяких українських авторів – Г. Русса, Д. М. Вільсона, О. Домбровського, викликала шквал звинувачень в антипатріотизмі – М. Антоновича, В. Г. Чепиги, М. Андрусика та інших. Вихід у світ двох томів «The Origin of Rus'. Vol. 1. Old Scandinavian Sources other than the Sagas» («Походження Русі. Т. 1. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг», Кембридж, Масс., 1981; український переклад Київ, 1997) «т.2. Стародавні скандинавські джерела», Київ, 2003 (лише українською мовою) активізувала дискусію знову в науковому – Г. Шрамм, Е. А. Мельникова – та в не дуже науковому планах. На серйозну увагу заслуговує рецензія Е. А. Мельникової, опублікована в журналі «История СССР», (Москва, 1984, № 4). З іншого боку, критики визнавали високий рівень його публікацій джерел. «Походження Русі» – цей *opus vitae* О. Прицака передбачався у шести томах. Науковці з нетерпінням чекають на вихід у світ третього тому, присвяченого східним джерелам, який тепер видається у Києві.

Здається, не без дискусії міне також вже посмертна публікація монографії «Коли і ким було написано Слово о полку Ігоревім», Київ, 2008. Крім згаданих вище книжок та брошур, з-під його пера вийшли ще: «Рід Скоропадських. (Історично-генеалогічна студія)», Львів, 1938; «Julius von Farkas. Bibliographie. Festgabe zum 60. Geburrstag» («Юліус фон Фаркаш. Бібліографія. Святочний дар до 60-річчя»), Візбаден, 1954; «Ukrainian Incunabula. Manuscripts, Early Printed and Rare Books. Houghton Library» («Українські інкунабули, рукописи, стародруки та рідкісні книги. Гоотенська бібліотека»), Кембридж, Масс., 1970; «Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973)», Кембридж, Масс., Нью-Йорк, 1973; «The Pečenegs. A Case of social and Economic Transformation» («Печеніги. Справа соціальної та економічної трансформації») Ліссе, 1976 та Кембридж, Масс., 1977; «Studies in Medieval Eurasian History» («Дослідження з середньовічної історії Євразії»), Лондон, 1981; «On the Writing of History in Kievan Rus'» («Про літописання у Київській Русі»), Кембридж, Масс., 1986; «Історіософія та історіографія Михайла Грушевського», Київ, Кембридж, Масс., 1991; «Шевченко – пророк», Київ, 1993; «The Origins of the Old Rus'. Weights and Monetary Systems» («Походження давньої Русі. Система мір і грошей»), Кембридж, Масс., 1998. Уже цей перелік заголовків дає уявлення про багатоплановість наукових зацікавлень автора. Що ж тоді говорити про багатовекторність його статей, рецензій, нотаток, яких налічується разом понад 700 (бібліографія праць О. Прицака у: «Harvard Ukrainian Studies», Кембридж, Масс., 1979-1980. т. 3-4, част.1, та як на додаток до його виданої нещодавно книжки «Коли і ким було написано Слово о полку Ігоревім», Київ, 2008)? Та на першому плані – орієнталістика в усій її багатогранності – етнічній, мовній, географічній від Китаю до України. І все це українською, англійською, німецькою, турецькою, польською, російською мовами.

Омелян Прицак присутній серед нас не лише своєю науковою спадщиною. У Національному університеті «Києво-Могилянська академія» функціонує кабінет його імені, відкритий 14 листопада 2007 р. У ньому діє його унікальна бібліотека (близько 20 тисяч оди-

ниць, виданих більше, ніж 60 мовами), науковий і приватний архів, мистецька колекція, меморіальні особисті речі. У такий спосіб – заходами дружини Лариси та керівництва «Києво-Могилянської академії» було виконано заповіт великого вченого.

На II-й Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті О.Пріцака, 21-22 травня 2009 р. в Києві було схвалено мої пропозиції видати друком путівник по архівних матеріалах О.Пріцака; при кафедрі сходознавства Національного університету ім. І.Франка у Львові утворити Інститут тюркології ім. О.Пріцака (підготувавши подання до Міністерства науки і освіти України); на будинку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові вул. Винниченка, 24, де О.Пріцак починав свою наукову кар'єру, встановити пам'ятну таблицю; встановити стипендію ім. О.Пріцака для студентів-сходознавців (у цій справі також звернутися до згадуваного Міністерства). Усе це ідеї – але ідеї часом здійснюються.

Наукова творчість Омеляна Пріцака назавжди увійшла в золотий фонд світового сходознавства та сходознавства українського, яке він відновив своєю невсипущою працею і науковими концепціями.

Джерела та література:

1. *Pritsak O.* Apologia pro vita sua («Апологія свого життя») // *Journal of Turkish Studies*. – Кембридж, Масс., 1978 – № 2.
2. *Пріцак О.* Іспит вірності // «Україна. Наука і культура». – К., 1991. – Вип. 21.
3. *Пріцак О.* Мій шлях історика // *Вісник академії наук України*. – К., 1992. – № 3.
4. *Eucharisterion. Essays presented to Omeljan Pritsak on his sixtieth Birthday by his Colleagues and Students = «Harvard Ukrainian Studies»* («Євхаристіон. Статті присвячені Омелянові Пріцакові до його шестидесятиріччя колегами і учнями»), Кембридж, Масс., 1979-1980, т. 3-4, част. 1-2.
5. Етимон. До 80-річчя акад. О. Пріцака // *Східний світ*. – К., 2001. – № 1-2.
6. *Omeljan Pritsak armağanı / A Tribute to Omeljan Pritsak* («На пошану Омелянові Пріцакові»), Сакарія (Туреччина), 2007.
7. *Дашкевич Я.* Для Омеляна Пріцака. Мемуарний жмуток до 75-річчя // *Східний світ* (1994). – К., 1995. – № 1-2.